

به نام ایزد یکتا

سفرنامه
میرزا احسن خان

(نوه صاحب دیوان)

«الفراریه»

تصحیح و اضافات: امید شریفی

سرشناسه : میرزا حسن خان، قرن ۱۳ق
 عنوان و نام پدیدآور : سفرنامه میرزا حسن خان (نوه صاحب‌دیوان) الفارایه/تصحیح و اضافات امید شریفی؛
 ویراستار : آزاده رحیمی
 مشخصات نشر : تهران : انتشارات ایران‌شناسی، ۱۴۰۰
 مشخصات ظاهری : ۱۶۸ص.
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۵۱-۵۴-۲
 وضعیت فهرست نویسی : فیا
 یادداشت : این کتاب مربوط به سفر میرزا حسن خان نوه صاحب دیوان در ایران است.
 موضوع : میرزا حسن خان، قرن ۱۳ق — سفرها
 موضوع : سفرنامه‌های ایرانی — قرن ۱۳ق. — ۱۴
 موضوع : Travelers' writings, Iranian-- 19 - 20th century
 شناسه افزوده : شریفی، امید، ۱۳۵۴ — مصحح
 رده بندی کنگره : DSR1481
 رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۸۲۲۰۴۲
 شماره کتابشناسی ملی : ۸۴۸۷۲۳۶

www.ketab.ir

 IRANSHENASI Publishing

سفرنامه میرزا حسن خان (نوه صاحب‌دیوان) «الفارایه»

انتشارات ایران‌شناسی [ناشر] • امید شریفی [مصحح]
 آزاده رحیمی [ویراستار] • منیژه احمدی طهرانی [صفحه‌آرا و طراح جلد]

ISBN 978-600-8351-54-2

چاپ اول ۱۴۰۰ [ویراست نخست] • ۵۰۰ نسخه • چاپخانه صنوبر [چاپ، لیتوگرافی و صحافی]

تمام حقوق مادی و معنوی این اثر برای انتشارات ایران‌شناسی محفوظ است.
 هرگونه چاپ، تکثیر، ترجمه، بازنویسی، نسخه‌برداری، ترجمه و همچنین انتشار دیجیتالی،
 صوتی و... بدون اجازه کتبی از ناشر، ممنوع و قابل پیگرد قانونی است.

© Iranshenasi Publishing 2021

© کپی‌رایت ۱۴۰۰ انتشارات ایران‌شناسی

تهران - خیابان طالقانی، خیابان بهار شمالی، کوچه طباطبائی، پلاک ۶، واحد ۱
 کدپستی ۱۵۶۳۶۵۵۷۱۱ | تلفن: ۷۷۵۳۱۸۲۵ - ۷۷۵۳۹۸۵۹ | فکس: ۷۷۶۳۸۶۸۷
 www.iran-shenasi.com info@iran-shenasi.com

فهرست

پیش گفتار ۷

بخش اول / تحلیل سفرنامه ۱۰

- مقدمه ۱۱
صاحب دیوان، پدربزرگی قدرت طلب ۱۵
میرزا حسین خان مؤتمن الملک، پدری بی نشان از پدربزرگ ۱۹
میرزا حسن خان، قدرت طلبی ناکام ۲۴
معرفی نسخه خطی ۲۸
شیوه تصحیح ۲۸
تحلیل سفرنامه ۳۰
روستاهای خالصه تا خرده مالک ۳۳
همراه با میرزا حسن خان در این سفر ۴۰

بخش دوم / سفرنامه میرزا حسن خان ۴۲

- درد دل کردن با میرزا اسدالله ۸۴
همراه کردن میرزا اسدالله با خود ۸۶
حرکت از بیراهه به سمت آذربایجان ۸۸
گذر از روستای یافت آباد خالصه تا ده مویز خرده مالک ۸۹
گرفتار رودخانه علی شهباز ۹۰
شبی سخت در ملارد ۹۱
اسیر باد، بوران و سرما ۹۳
التماس پیرمرد روستایی ۹۴
گرفتاری اسبها ۹۴
عشایر شاهسون ۹۶
رفتن به تعزیه ۹۷
حرکت از اشتهارد ۹۸

۹۹	روستای ویرانه رحیم آباد
۱۰۰	در سگزآباد خالصه
۱۰۰	صحرای سبز و خرم
۱۰۱	در خانه اسدالله خیارجی
۱۰۱	مال و حشم فراوان
۱۰۲	دعوی میرزا اسدالله با صاحب خانه
۱۰۳	روستای ابهر
۱۰۴	همسفر شدن با ملا محمد ارغینی
۱۰۵	روستای وقفی میرزا حسین خان سپهسالار
۱۰۵	بنای با عظمت خداینده در سلطانیه
۱۰۶	افسوس که در ایران این بنا است
۱۰۸	ورود به زنجان
۱۰۸	دستور تلگرافی به حاکم زنجان
۱۰۹	فرار از زنجان
۱۱۰	در قریه شاه بلاغی
۱۱۱	برگشت به جاده تبریز
۱۱۱	دیدن خیاط ارمنی
۱۱۲	طبابت میرزا اسدالله
۱۱۳	دستگیر شدن
۱۱۵	برگشت به زنجان
۱۱۶	خیانت ملا محمد ارغینی
۱۱۶	تلگراف به آذربایجان و تهران
۱۱۹	رفتن به شکار به همراه شاهزاده
۱۲۰	تلگراف به مخبرالملک
۱۲۱	ممانعت از سفر میرزا اسدالله
۱۲۲	دگر بار حرکت از زنجان
۱۲۳	گردش در سرچم
۱۲۴	نگران از گرفتار شدن میرزا اسدالله
۱۲۵	شکار رفتن در جمال آباد
۱۲۶	حرکت به طرف میانه

تو چه کرده‌ای که لایق این همه مزایا شده‌ای؟ ... فقط برای زاده شدن زحمت کشیدی!
(پیر بومارشه: اپرای عروسی فیگارو)

پیش‌گفتار

این سفرنامه، سفر یا فرار میرزا حسن خان، فرزند میرزا حسین خان مؤتمن‌الملک، نوه صاحب‌دیوان و نبیره فتحعلی‌شاه قاجار را از تهران به تبریز، طی بیست‌وسه روز از تاریخ ۱۰ رجب تا ۳ شعبان ۱۳۰۱ قمری شرح می‌دهد که با وجود مدت زمان اندک سفر، موضوعات پراکنده و گسترده‌ای را در برمی‌گیرد. سفرنامه‌ای که نه تنها از نظر تعداد، تک‌نسخه‌ای و منحصر به فرد است، بلکه از نظر دلیل سفر و اتفاق‌های رخ داده در حین سفر نیز عجیب و کم‌نظیر است.

میرزا حسن خان نام این سفر ناگهانی را الفرائیه گذاشته و علت آن را دلگیر شدن از پدر خویش ذکر نموده است. او که در تهران روزها را به بطالت می‌گذرانده است، از پدرش، میرزا حسین خان مؤتمن‌الملک، توقع حکومت یکی از مناطق یا نواحی تحت سیطره‌اش را دارد که با مخالفت او مواجه می‌گردد. جواب رد پدر چنان تند و قاطع است که عصبانیت و واکنش سریع او را به همراه دارد.

ناگفته نماند که در این زمان صاحب‌دیوان، پدربزرگ میرزا حسن خان، اگرچه در روی کاغذ پیشکار فارس، لیکن همه‌کاره این ایالت وسیع و گسترده بود که با دادن پول و رشوه به ظل‌السلطان، حکومت منطقه پنهانور بوشهر را برای فرزندش، میرزا حسین خان خریده بود.

در این سفر میرزا حسن خان جدا از توضیح تعقیب و گریزی که برای ایشان رخ داده، به اتفاقات روزمره سفر نیز پرداخته و با

اشاره‌هایی هرچند اندک و ناقص به وضعیت و موقعیت شهرها، روستاها و عشایر مسیر، برآوردی کلی از اوضاع اقتصادی و اجتماعی آن دوران را در اختیار ما قرار می‌دهد.

ازجمله نکات بارز و مشهود این سفرنامه، اهل ذوق بودن نویسنده جوان آن است. ایشان هر اتفاقی را با جمله یا شعری زیبا به زبان فارسی یا عربی مزین نموده است که تنها در معدودی سفرنامه‌های متعلق به آن دوران مشاهده می‌کنیم. نکته دیگر روراست بودن نویسنده است که شاید ناشی از جوانی و ناپخته بودنش باشد و سبب شده در نگارش و حرکت قلم، تا حدودی ملاحظه‌کاری را کنار گذارد. میرزا حسن خان در موارد متعددی به فرمان دل و دیده عمل نموده و هر آنچه را دیده و لمس کرده یا در ذهن داشته، بر روی کاغذ جاری کرده است.

اطلاعات ما درباره زندگی شخصی و کاری این شاهزاده عجول، احساسی و علاقه‌مند به پست و مقام، با وجود داشتن خانواده‌ای قدرتمند و شرایط بالقوه برای گرفتن مناصب مهم دولتی یا نظامی، بسیار اندک است، چرا که در کمتر سند، کتاب یا نوشته‌ای است که نام و نشانی از میرزا حسن خان دیده شود. با این وجود، مصحح سعی نموده است در ابتدای سفرنامه اطلاعات مختصری از پیشینه خانوادگی وی، به‌ویژه پدر بزرگ قدرتمندش، صاحب‌دیوان، در اختیار خواننده قرار دهد. همچنین برای آن که خواننده اطلاعات بیشتری از وضعیت آن سال‌ها به‌دست آورد و بتواند راجع به روستاها و شهرهای مسیر قضاوت روشن‌تری داشته باشد، سعی شده است دیدگاه میرزا حسن خان را با دیدگاه دیگر افرادی که شهرها یا دهات این مسیر را قبل و بعد از ایشان مشاهده کرده‌اند، مقایسه و بررسی گردد. در این بررسی‌ها به نقاط مشترک یا متفاوتی از سوی این افراد برخورد می‌کنیم که جدا از نتیجه‌گیری درباره سیر صعود یا سقوط شهرها و روستاها، تا حدودی میزان صداقت این افراد را نشان می‌دهد، هرچند از این نکته نباید غافل گردید که وضعیت روحی مسافر در زمان رسیدن به ده یا شهر مورد نظر، برخورد ساکنان و فصل ورود به آن محل و دیگر عوامل، در نوع نوشتن و نگاه سفرنامه‌نویس نیز تأثیرگذار می‌باشد.

و اینکه ممکن است متن اصلی این سفرنامه که بر سیاق بیش از یک قرن پیش نگاشته شده و آمیخته با جملات عربی و شعر است، برای خواننده عادی تا حدودی

خسته‌کننده و کسالت‌آور باشد. بر این اساس، مصحح در بخش اول سفرنامه، خلاصه‌ای از آن را به زبان ساده امروزی در اختیار خواننده قرار داده است.

نویسنده این سطور یقین دارد، متن تصحیح‌شده دارای اشتباهات و نارسایی‌های بسیاری می‌باشد که مایه شرمندگی مصحح است و این حقیر برخلاف نظر میرزا حسن‌خان که از خوانندگان خواسته است، «هر گاه غلطی و عیبی داشته باشد، مستدعی چنان است که مطالعه‌کنندگان چشم از عیوب آن بپوشند»، امیدوارم بر من منت بگذارید و اشکالات و اشتباهاتم را به دیده اغماض ننگرید، بلکه آگاهم کنید که از دریافت هر گونه اظهارنظری خوشحال و ممنون می‌شوم.

امید شریفی

جیرفت - ۱۴۰۰ خورشیدی

www.ketab.ir